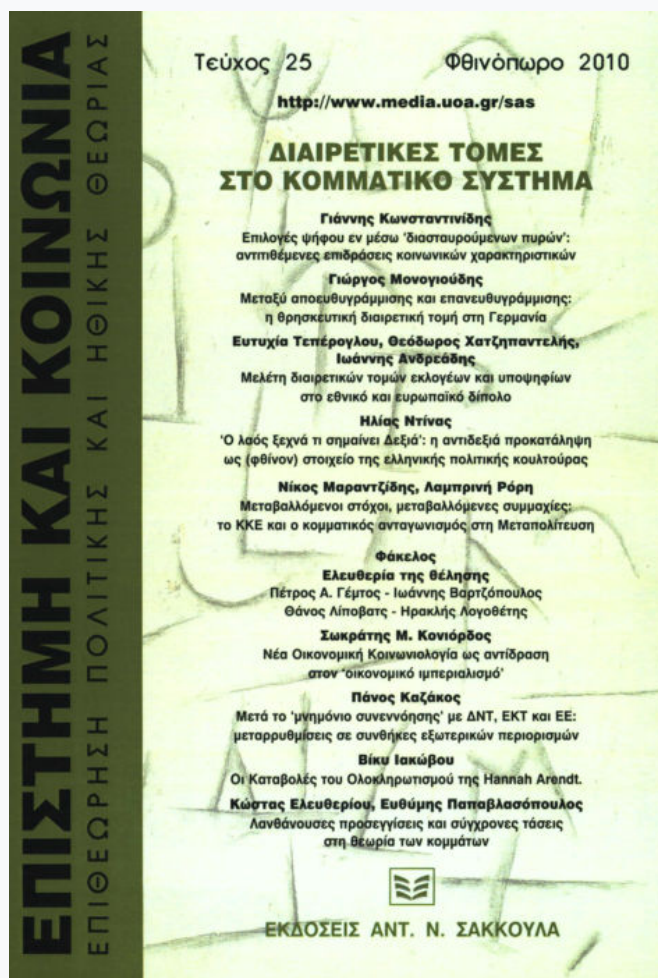

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

Μεταβαλλόμενοι στόχοι, μεταβαλλόμενες συμμαχίες: Το ΚΚΕ και ο κομματικός ανταγωνισμός στη μεταπολίτευση

Νίκος Μαραντζίδης, Λαμπρινή Ρόρη

doi: [10.12681/sas.790](https://doi.org/10.12681/sas.790)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαραντζίδης Ν., & Ρόρη Λ. (2015). Μεταβαλλόμενοι στόχοι, μεταβαλλόμενες συμμαχίες: Το ΚΚΕ και ο κομματικός ανταγωνισμός στη μεταπολίτευση. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25, 95-122. <https://doi.org/10.12681/sas.790>

Μεταβαλλόμενοι στόχοι, μεταβαλλόμενες συμμαχίες: το ΚΚΕ και ο κομματικός ανταγωνισμός στη Μεταπολίτευση¹

Νίκος Μαραντζίδης*
Λαμπρινή Ρόρη**

Από το 1974 μέχρι το 2009, το ΚΚΕ έχει πραγματοποιήσει όλες περίπου τις συμμαχίες που είναι δυνατές, δηλαδή με το σύνολο σχεδόν των πολιτικών κομμάτων. Σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική ερμηνείας των συμμαχιών ενός κόμματος μεμονωμένα για ένα θέμα ή αποκλειστικά για έναν εκλογικό κύκλο, η παρούσα εργασία επιχειρεί να δώσει μια συνολική, συνθετική ερμηνεία για τη στρατηγική συμμαχιών του ΚΚΕ κατά τη Μεταπολίτευση. Θεωρώντας τους στόχους του κόμματος, καθώς και τη μεταβολή τους, ως κεντρική μεταβλητή ερμηνείας της στρατηγικής συμμαχιών του, εξετάζουμε την επιρροή μιας σειράς δομικών και συγκυριακών παραγόντων, αφενός στους στόχους του και, αφετέρου, στη στρατηγική του. Αρχικά αναδεικνύουμε τα όρια ερμηνειών που σχετίζονται με την κοινωνιολογία της ψήφου, το βάρος του ιστορικού παρελθόντος, τη διαφοροποίηση σε επίπεδο δημοσίων πολιτικών και σε επίπεδο ηθικής. Κατόπιν μελετάμε πώς η δομή των πολιτικών ευκαιριών του κομματικού συστήματος, οι οργανωτικές εξελίξεις στο εσωτερικό του κόμματος και οι συγκυριακοί παράγοντες επηρεάζουν τους στόχους του. Το ΚΚΕ, στην υπό μελέτη περίοδο, από κόμμα θεσιθήρας και προώθησης δημοσίων πολιτικών, μετατράπηκε σε κόμμα ψηφοθήρας το 1991, γεγονός που οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων, ενδογενών και εξωγενών ως προς το ίδιο, όπως η εκλογική συρρίκνωση, η εσωτερική διάσπαση, η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, η κρατική χρηματοδότηση και η ανταγωνιστική σχέση με τον ΣΥΝ. Η μεταβολή των στόχων του κόμματος είχε ως συνέπεια τη ριζική στροφή από τη στρατηγική συμμαχιών στην αυτόνομη κάθοδο.

1. Εισαγωγή

Η μελέτη της διαμόρφωσης στρατηγικής συμμαχιών των ελληνικών πολιτικών κομμάτων σε μεγάλες περιόδους ή διαχρονικά έχει τύχει μικρού ενδιαφέροντος στη βιβλιογραφία. Η συμπεριφορά των κομμάτων σε σχέση με εκλογικές ή πολιτικές συνεργασίες αντιμετωπίζεται ως επί το πλείστον είτε μεμονωμένα, ως μελέτη

* Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας <nikosm@uom.gr>

** Υποψήφια Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Paris I-Sorbonne <lampriniori@gmail.com>

περίπτωσης σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα της δημόσιας ατζέντας, είτε στατικά και αποκλειστικά, εξετάζοντας κάποιο συγκεκριμένο εκλογικό κύκλο ή συνεργασία. Οι δε ερμηνείες που δίνονται για τις επιλογές συμμαχιών των κομμάτων είναι συνήθως αποσοπασματικές –προκρίνοντας, για παράδειγμα, τον εκλογικό νόμο ή την ιδεολογία– και αδυνατούν να ερμηνεύσουν γιατί το υπό μελέτη κόμμα επέλεγε διαφορετική στρατηγική σε μια πρότερη ή ύστερη φάση χωρίς τα δεδομένα αυτά να έχουν αλλάξει.

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να δώσει μια συνολική, συνθετική ερμηνεία για τη στρατηγική συμμαχιών του ΚΚΕ κατά τη Μεταπολίτευση, σχετίζοντας άμεσα τη στρατηγική αυτή με τους στόχους που θέτει κάθε φορά: πότε αλλάζει το κόμμα στρατηγική συμμαχιών και γιατί; Θεωρώντας ότι η μεταβολή των στόχων επηρεάζει τη στρατηγική συμμαχιών του, προσπαθούμε να αποτυπώσουμε, αφενός, ποιοι παράγοντες διαμορφώνουν ή/και μεταβάλλουν τους στόχους του και, αφετέρου, με ποιον τρόπο. Πώς, δηλαδή, το ΚΚΕ συνυπολογίζει τους παράγοντες αυτούς ώστε να διαμορφώσει τους στόχους του και εν τέλει τη στρατηγική του. Στην προσπάθεια αυτή θα επιχειρηθεί να συνδεθούν οι συγκυριακοί παράγοντες, δηλαδή ο χαρακτήρας του κομματικού ανταγωνισμού μέσα σε έναν εκλογικό κύκλο, με δομικούς παράγοντες που υπερβαίνουν τη χρονική διάρκεια ενός εκλογικού κύκλου και σχετίζονται με τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού.

Παρατηρώντας κανείς τις συμμαχίες που έχει πραγματοποιήσει το ΚΚΕ με τους υπόλοιπους κομματικούς σχηματισμούς (Πίνακας 1) σε όλα τα επίπεδα του κομματικού ανταγωνισμού (εθνικές εκλογές, δημοτικές/νομαρχιακές εκλογές, κοινοβουλευτική δραστηριότητα) από το 1974 μέχρι το 2009, διαπιστώνει ότι το συγκεκριμένο κόμμα έχει προβεί σε όλες σχεδόν τις συνεργασίες που είναι δυνατές, συνεργασίες δηλαδή με το σύνολο περίπου του πολιτικού φάσματος, δίνοντας έτσι την εικόνα ενός απολύτως 'οπορτουνιστικού' κόμματος το οποίο διαμορφώνει τις συμμαχίες του με ασταθή κριτήρια. Τι εννοούμε, όμως, με τον όρο συμμαχία και πώς σκοπεύουμε να μελετήσουμε την περίπτωση του ΚΚΕ;

Με τον όρο συμμαχία, στο συγκεκριμένο άρθρο, εννοούμε ένα ευρύ φάσμα κομματικών συνεργασιών που περιλαμβάνουν τις εξής περιπτώσεις:

- a) *Συνεργασία σε εθνικές εκλογές με τη συμμετοχή σε ενιαία εκλογική λίστα.* Στην περίπτωση αυτή εμπίπτει η κάθοδος με τα ψηφοδέλτια της Ενωμένης Αριστεράς το 1974, η περίπτωση του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου στις εκλογές του 1989 (Ιούνιος και Νοέμβριος) και του 1990, καθώς και η κοινή παρουσίαση υποψηφίων με το ΠΑΣΟΚ τον Απρίλιο του 1990 στις επτά μονοεδρικές περιφέρειες.

- β) Κυβερνητική συνεργασία μετά από εθνικές εκλογές. Στην περίπτωση αυτή υπάγεται η συμμετοχή του ΚΚΕ στην κυβέρνηση Τζαννετάκη (ΝΔ-ΣΥΝ) το 1989 και η συμμετοχή του στην οικουμενική κυβέρνηση του Νοεμβρίου 1989.
- γ) Συνεργασία στην αυτοδιοίκηση με συμμετοχή σε ενιαία εκλογική λίστα. Στην περίπτωση αυτή υπάγονται οι εκλογικές συνεργασίες του ΚΚΕ με άλλα κόμματα, από τον πρώτο γύρο των δημοτικών και νομαρχιακών εκλογών: η κοινή κάθοδος με το ΔΗΚΚΙ το 2002 ή εκείνη με το ΠΑΣΟΚ στους τρεις μεγάλους δήμους το 1990.
- δ) Κοινή ψήφιση προέδρου δημοκρατίας και Συντάγματος. Πρόκειται για την ψήφιση του Χρ. Σαρτζετάκη ως Πρόεδρου Δημοκρατίας από κοινού με το ΠΑΣΟΚ και την ψήφιση του Συντάγματος του 1985.
- ε) Υποστήριξη ψηφοδελτίων στον δεύτερο γύρο δημοτικών και νομαρχιακών εκλογών. Εδώ εμπίπτουν οι περιπτώσεις όπου το ΚΚΕ έπαιρνε κεντρικά την απόφαση για υποστήριξη στον δεύτερο γύρο υποψηφίων άλλων συνδυασμών: στις εκλογές του 1975, του 1978 και του 1982, το κόμμα αποφάσισε να υποστηριχθούν στον δεύτερο γύρο οι υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ, όπου δεν υπήρχαν δικοί του υποψήφιοι.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να παρατηρήσουμε την εξέλιξη των συνεργασιών του ΚΚΕ με τα υπόλοιπα πολιτικά κόμματα. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν: οι σχέσεις του με τα όμορα προς αυτό κόμματα της Αριστεράς (ΚΚΕ εσωτερικού, ΕΑΡ, ΣΥΝ, ΔΗΚΚΙ) παρουσιάζουν διάφορες διακυμάνσεις. Την αρχική κοινή εκλογική κάθοδο με την ΕΔΑ και το ΚΚΕ εσωτερικού διαδέχεται μία περίοδος αντιπαλότητας η οποία διατηρείται περίπου μέχρι το 1988. Στη συνέχεια, επέρχεται η κοινή εκλογική κάθοδος υπό την αιγίδα του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου. Από το 1991 μέχρι σήμερα –με την εξαίρεση μιας συνεργασίας με το ΔΗΚΚΙ– το ΚΚΕ βρίσκεται σε σχέση έντονης αντιπαλότητας με τα κόμματα αυτά.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση του με το ΠΑΣΟΚ διαπιστώνουμε πως την αρχική φάση καχυποψίας διαδέχτηκε, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και την πρώτη τετραετία της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, μια περίοδος συνεργασίας. Λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι σχέσεις του ΚΚΕ με το ΠΑΣΟΚ έγιναν έντονα ανταγωνιστικές. Τη συνεργατική παρένθεση του 1990 ακολούθησε ο πλήρης ανταγωνισμός και η εχθρότητα.

Αν και θα περίμενε κανείς οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος με τη ΝΔ, με ένα κεντροδεξιό δηλαδή, συντηρητικό κόμμα, να είναι περισσότερο σαφείς και συγκροσιακές, παρατηρούμε ότι και αυτές εξελίσσονται στον χρόνο με ιδιαίτερη πολυπλοκότητα. Η απρόσμενη κυβερνητική συνεργασία του με τη ΝΔ το 1989 κάνει αναμφίβολα την εικόνα ακόμη πιο σύνθετη. Όμως και αργότερα,

στη δεκαετία του 1990 και σε εκείνη του 2000, οι συνεργασίες στον χώρο του αγροτικού συνδικαλισμού (μπλόκα) ή ακόμη και οι τοπικές συνεργασίες σε περιφερειακούς δήμους και νομαρχίες (Καρδίτσα), δείχνουν την ιδιαιτερότητα της στρατηγικής των συνεργασιών εκ μέρους του κόμματος. Μήπως, τελικά, το ΚΚΕ είναι ένα 'τρέλο καράβι';² Μήπως, σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία αλλά και την κοινή εμπειρία, αποτελεί ένα κόμμα 'χωρίς μνήμη', του οποίου ηγείται μια απόλυτα ορθολογική ελίτ που επιλέγει τη βέλτιστη στρατηγική με βάση το σύνολο των παιγνίων που έχει κάθε φορά μπροστά της;

2. Εμπειρική καταγραφή και βασικός ερευνητικός στόχος

Ο Πίνακας 1 δείχνει ότι οι σχέσεις του ΚΚΕ με τους άλλους κομματικούς σχηματισμούς σε όλη τη φάση της Μεταπολίτευσης παρουσιάζουν εντυπωσιακή ποικιλία η οποία ξενίζει ακόμη περισσότερο δεδομένου ότι πρόκειται για κόμμα με ισχυρή και παγιωμένη ιδεολογική ταυτότητα. Βασικός στόχος του άρθρου είναι η προσπάθεια κατανόησης της στάσης του ΚΚΕ απέναντι στα άλλα κόμματα του κομματικού συστήματος, όχι μόνο σε μία εκλογική περίοδο, αλλά στο σύνολο της περιόδου της Μεταπολίτευσης.

Υπάρχει μια μεθοδολογία που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις συμμαχίες αυτές και τις αλλαγές όχι μεμονωμένα αλλά στο σύνολό τους; Η μήπως είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίζουμε κάθε εκλογικό κύκλο ξεχωριστά και ανεξάρτητα από όλους τους υπόλοιπους; Η μέχρι τώρα βιβλιογραφία για το ΚΚΕ της περιόδου της Μεταπολίτευσης είναι σε γενικές γραμμές περιορισμένη και δεν εισέρχεται σε συνολική ερμηνεία της πολιτικής του στρατηγικής. Επιπλέον, όταν εξετάζονται στρατηγικές συνεργασίες κομμάτων, η διερεύνηση γίνεται στατικά. Εξετάζεται, δηλαδή, η στρατηγική του κόμματος από τη μία εκλογή στην άλλη, ανεξαρτήτως προηγούμενων επιλογών (Νικολακόπουλος 1984· Βούλγαρης 1990). Το μειονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι η αδυναμία της να ερμηνεύσει συνολικά τη συμπεριφορά του ΚΚΕ στο θέμα των συμμαχιών.

Πίνακας 1.
Οι συνεργασίες του ΚΚΕ με τα άλλα κόμματα στη Μεταπολίτευση

Εκλογική χρονιά	Δημόσιες συνεργασίες-επίσημες	Στόχος συνεργασίας	Με ποιον συνεργάστηκε
Βουλευτικές 1974	Εκλογική συνεργασία	Μεγιστοποίηση θέσεων στο κοινοβούλιο	ΚΚΕ εσωτερικού και ΕΔΑ (Ενωμένη Αριστερά)
Δημοτικές 1975	Συνεργασία σε ορισμένους δήμους, υποστήριξη στον β' γύρο	Μεγιστοποίηση θέσεων στην Τ.Α.	ΠΑΣΟΚ
Δημοτικές 1978	Συνεργασία σε ορισμένους δήμους, υποστήριξη στον β' γύρο	Μεγιστοποίηση θέσεων στην Τ.Α.	ΠΑΣΟΚ
Δημοτικές 1982	Συνεργασία σε ορισμένους δήμους, υποστήριξη στον β' γύρο	Μεγιστοποίηση θέσεων στην Τ.Α.	ΠΑΣΟΚ
Εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας 1985	Κοινή ψήφιση Συντάγματος και Προέδρου Δημοκρατίας	Προώθηση δημόσιας πολιτικής	ΠΑΣΟΚ
Δημοτικές 1986	Συνεργασία σε ορισμένους δήμους, υποστήριξη στον β' γύρο	Προώθηση δημόσιων πολιτικών	Στηρίχθηκε υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ (Μανabής) στη Θεσ/νίκη. Ενοήθηκε υποψήφιος της ΝΔ (Ε-βερτ) στην Αθήνα
Βουλευτικές Ιούνιος 1989	Εκλογική συνεργασία	Μεγιστοποίηση θέσεων στο κοινοβούλιο	ΕΑΡ
Βουλευτικές Ιούνιος 1989	Κυβερνητική Συνεργασία	Προώθηση δημόσιων πολιτικών	ΝΔ
Βουλευτικές Νοέμβριος 1989	Οικουμενική κυβέρνηση	Μεγιστοποίηση θέσεων στην κυβέρνηση και τους άλλους θεσμούς	ΠΑΣΟΚ, ΝΔ
Βουλευτικές 1990	Εκλογική συνεργασία στις επτά μονοεδρικές	Μεγιστοποίηση θέσεων στο κοινοβούλιο	ΠΑΣΟΚ
Δημοτικές 1990	Εκλογική συνεργασία στους μεγάλους δήμους	Μεγιστοποίηση θέσεων στην Τ. Α.	ΠΑΣΟΚ
Νομαρχιακές-Δημοτικές 2002	Εκλογική συνεργασία	Μεγιστοποίηση ψήφων στην Τ. Α.	ΔΗΚΚΙ

3. Ερμηνείες

Κάποιες ερμηνευτικές προσπάθειες, προκειμένου να καταστούν κατανοητές οι στρατηγικές συμμαχιών των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, δίνουν έμφαση στη μακρο-κοινωνιολογική ερμηνεία που πηγάζει από τη θεωρία των διαιρετικών τομών. Κατ' αυτή, τα κομματικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης, σύμφωνα με τους Lipset & Rokkan (1967), μπορούν να ερμηνευθούν ως προϊόντα διαδοχικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε δύο βασικές διαδικασίες μετασχηματισμού: την 'εθνική' επανάσταση και τη 'βιομηχανική' επανάσταση. Η πρώτη αφορά τη διαδικασία εθνικής και κρατικής συγκρότησης η οποία, στη Δυτική Ευρώπη, ξεκινά την εποχή της Μεταρρύθμισης και ολοκληρώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα· η δεύτερη αναφέρεται στην πολιτική άνοδο της αστικής τάξης και στις αντιθέσεις οικονομικών συμφερόντων που εκείνη δημιουργεί, αφενός, στην αγορά εργασίας και, αφετέρου, στην αγορά εμπορευμάτων. Σύμφωνα με τους Lipset & Rokkan (1967: 14-21), η βιομηχανική επανάσταση παρήγαγε δύο διαιρετικές τομές. Η πρώτη συνοψίζεται ως σύγκρουση μεταξύ της γαιοκτημονικής αριστοκρατίας και της ανερχόμενης βιομηχανικής αστικής τάξης η οποία, σε περιοχές μικροϊδιοκτησίας και εμπορευματικών καλλιεργειών, μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ξεχωριστών αγροτικών κομμάτων. Η δεύτερη διαιρετική τομή αναφέρεται στις συγκρούσεις στην αγορά εργασίας και περικλείει τόσο την ταξική συγκρότηση της εργατικής τάξης όσο και την ταξική σύγκρουση στον αγροτικό χώρο μεταξύ γαιοκτημόνων και εργατών γης. Η γέννηση και ανάπτυξη των σοσιαλιστικών και των κομμουνιστικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη έρχεται ως πολιτική έκφραση των αντιθέσεων που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση.

Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο προσφέρει μια μεθοδολογία για τον συγκριτικό προσδιορισμό των πολιτικών παρατάξεων στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα. Αναλύει την ιστορική πορεία συγκρότησης των ελληνικών κομμάτων και τις σχέσεις τους με τις διαιρετικές τομές που σημάδεψαν τον κοινωνικό σχηματισμό από τις αρχές του 20^{ου} ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Οι παραταξιακές διαφοροποιήσεις στη χώρα διαμορφώθηκαν από δύο εμφύλιες συγκρούσεις που σημάδεψαν ολόκληρη την υπό μελέτη περίοδο: τον Εθνικό Διχασμό (1915-1917) και τον Εμφύλιο Πόλεμο (1944-1949). Το πρώτο ιστορικό γεγονός εντάσσεται στις διαμάχες για την εθνική ολοκλήρωση, ενώ το δεύτερο πήρε τη μορφή ταξικής και ιδεολογικής σύγκρουσης. Το ελληνικό κομματικό σύστημα έχει τις ιστορικές καταβολές του στις δύο αυτές εμφύλιες συγκρούσεις και στις τρεις διαιρετικές τομές που αυτές παρήγαγαν: βενιζελισμός/αντιβενιζελισμός, εθνικόφρονες/μη εθνικόφρονες, Δεξιά/Αντιδεξιά, με την τελευταία να κυριαρχεί στη Μεταπολίτευση (Νικολακόπουλος 2001). Η διαίρεση Δεξιά/Αντιδεξιά συνυπάρχει με τη διαιρετική τομή Αριστεράς/Δεξιάς που και αυτή αναπτύσσεται έντονα την ίδια περίοδο· μάλιστα

οι δύο τελευταίες διαιρετικές τομές επικαλύπτονται σε σημαντικό βαθμό (Μοσχονάς 1994).

Η συγκεκριμένη ερμηνευτική θεώρηση θα οδηγούσε στις παρακάτω δύο ερμηνευτικές θέσεις:

Θέση 1α: *Λόγω του ότι αντανακλούν κοινά ταξικά συμφέροντα ή τα αιτήματα ιδίων ή συγγενικών κοινωνικών ομάδων, τα κόμματα της Αριστεράς συγκροτούν στρατηγικές συμμαχίας μεταξύ τους.*

Θέση 1β: *Λόγω της βαθιάς διαίρεσης που προκάλεσε ο Εμφύλιος σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες, τα κόμματα που αντανακλούν το στρατόπεδο των 'μη εθνικοφρώνων' συγκροτούν στρατηγικές συμμαχίας μεταξύ τους.*

Οι δύο αυτές θέσεις μπορούν να διατυπωθούν από κοινού ως:

1α+1β: *Λόγω του ότι αντανακλούν κοινά ταξικά συμφέροντα και ανήκουν στο ίδιο στρατόπεδο των ηττημένων του Εμφυλίου, τα κόμματα της Αριστεράς συγκροτούν στρατηγικές συμμαχίας μεταξύ τους.*

Η θέση αυτή, όμως, δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1, δεν υπάρχει συνέχεια στη σχέση του ΚΚΕ με τις άλλα κόμματα της Αριστεράς ούτε σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο (εθνικές εκλογές, κοινοβουλευτική στάση) ούτε σε περιφερειακό (αυτοδιοίκηση). Ακόμη και στους χώρους της κοινωνίας πολιτών όπου παρεμβαίνουν τα πολιτικά κόμματα (για παράδειγμα, εργατικά ή φοιτητικά συνδικάτα), οι σχέσεις του ΚΚΕ με τους άλλους κομματικούς σχηματισμούς της Αριστεράς παρουσιάζουν έντονες ασυνέχειες. Άλλοτε, δηλαδή, διαμορφώνονται συνεργασίες και άλλοτε αντιπαλότητες. Επιπλέον, η παραπάνω θέση (1α+1β) αδυνατεί εντελώς να ερμηνεύσει τη στρατηγική κυβερνητικής συνεργασίας με τη ΝΔ το 1989-1990 και τις άλλες συνεργασίες του ΚΚΕ με τη Νέα Δημοκρατία σε τοπικό ή συνδικαλιστικό (αγροτικό) επίπεδο. Εντέλει, όπως σημειώνουν και άλλοι ερευνητές (Νικολακόπουλος 1990: 211), η ιδεολογική χρήση της ιστορίας υπονομεύεται ή υποβαθμίζεται όταν αυτή παύει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Αριστεράς.

Εξάλλου, ακόμη και η υπόθεση περί κοινής κοινωνιολογικής ταυτότητας των κομμάτων της Αριστεράς δείχνει αδύναμη καθώς, όπως φαίνεται από τους Πίνακες 2 και 3, η εκλογική βάση των κομμάτων της Αριστεράς είναι σε γενικές γραμμές αρκετά πολυσυλλεκτική, έστω και αν το έθρος της πολυσυλλεκτικότητας του ΠΑΣΟΚ είναι μεγαλύτερο· τα κόμματα της Αριστεράς έχουν αξιοσημείωτη πολυσυλλεκτικότητα.

Πίνακας 2. Ψήφος κατά απασχόληση στις εκλογές του 2004 (%)

	ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ- ΑΥΤΑΠΑΣΧΟ- ΛΟΥΜΕΝΟΙ	ΓΕΩΡ- ΓΟΙ	ΜΙΣΘΩ- ΤΟΙ ΔΤ	ΜΙΣΘΩ- ΤΟΙ ΙΤ	ΑΝΕΡ- ΓΟΙ	ΣΥΝΤΑ- ΞΙΟΥΧΟΙ	ΝΟΙΚΟ- ΚΥΡΕΣ	ΦΟΙΤΗ- ΤΕΣ	
ΠΑΣΟΚ	40,55	38	41	46	39	43	40	41	37
ΚΚΕ	5,90	7	4	5	7	6	5	3	6
ΣΥΝ	3,26	5	1	6	4	2	2	2	7

Πηγή: Exit Poll, Βουλευτικές Εκλογές 2004, Metron Analysis

Πίνακας 3. Ψήφος κατά απασχόληση στις εκλογές του 2007 (%)

	ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ- ΑΥΤΑΠΑΣΧΟ- ΛΟΥΜΕΝΟΙ	ΓΕΩΡ- ΓΟΙ	ΜΙΣΘΩ- ΤΟΙ ΔΤ	ΜΙΣΘΩ- ΤΟΙ ΙΤ	ΑΝΕΡ- ΓΟΙ	ΣΥΝΤΑ- ΞΙΟΥΧΟΙ	ΝΟΙΚΟ- ΚΥΡΕΣ	ΦΟΙΤΗ- ΤΕΣ	
ΠΑΣΟΚ	38,10	35	41	38	37	42	39	43	34
ΚΚΕ	8,15	8	5	8	11	11	6	7	8
ΣΥΡΙΖΑ	5,04	7	1	8	7	5	2	2	14

Πηγή: Exit Poll, Βουλευτικές Εκλογές 2007, Metron Analysis

Η απουσία συστηματικής και συνεχούς εμπειρικής επιβεβαίωσης της μακροκοινωνιολογικής θεώρησης, οδήγησε στην παραγωγή κάποιων ερμηνευτικών σχημάτων τα οποία επιχειρήσαν να εξηγήσουν αυτό που τελικά συνέβη. Δηλαδή: *γιατί δεν πραγματοποιούνται οι 'αναμενόμενες'* –με βάση τη μακροκοινωνιολογική θεωρία– συμμαχίες μεταξύ των κομμάτων της Αριστεράς. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε αναμφίβολα στην προσπάθεια κατανόησης της έντονα ανταγωνιστικής σχέσης ανάμεσα στο ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ.

Κάποιες ερμηνείες φαίνεται να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις ιδιαιτερότητες του ιστορικού παρελθόντος που συγκρότησε τα κόμματα της Αριστεράς στην Ελλάδα. Λόγω του γεγονότος ότι το ΠΑΣΟΚ, αλλά και τα υπόλοιπα κόμματα της Αριστεράς –το ΚΚΕ εσωτερικού, η ΕΑΡ, ο Συνασπισμός-, ιδρύθηκαν πολύ αργότερα από το ΚΚΕ, η καχύποπτη και ανταγωνιστική στάση του τελευταίου απέναντί τους, ερμηνεύεται από το γεγονός πως το εκείνο νιώθει ως ο ιστορικός δικαιούχος της Αριστεράς και αντιμετωπίζει τόσο το ΠΑΣΟΚ όσο και τα υπόλοιπα κόμματα του αριστερού φάσματος ως παρειοσακτούς. Συγγενική ερμηνεία με την παραπάνω είναι η ένταση που προκαλεί στα μέλη και στους σταθερούς ψηφοφόρους της Αριστεράς, ο Ανδρέας Παπανδρέου· από κάποιους θεωρείται ως προ-

ωπικότητα που λειτουργεί διχαστικά, συγκρουσιακά για το αριστερό εκλογικό σώμα. Η συνοπτική διατύπωση της θέσης αυτής είναι:

Θέση 2: Το ΚΚΕ αισθάνεται εχθρικό απέναντι στα άλλα κόμματα της Αριστεράς, λόγω του φόβου του πως αυτά επιδιώκουν να το συρρικνώσουν αντλώντας εκλογικές δυνάμεις από τη δική του προϋπάρχουσα εκλογική πελατεία.

Αν και ο ερμηνευτικός αυτός παράγοντας είναι ικανός να περιγράψει την ψυχολογική στάση πολλών στελεχών και μελών του ΚΚΕ απέναντι στο ΠΑΣΟΚ ή στον Συνασπισμό, δυσκολεύεται να κατανοήσει τις μεταπτώσεις αυτής της σχέσης. Για παράδειγμα, το ΚΚΕ συνεργάστηκε προς στιγμή με το ΚΚΕ εσωτερικού (εκλογές 1974 με κοινό ψηφοδέλτιο) όπως επίσης και με την ΕΑΡ και το ΔΗΚΚΙ, για να επιλέξει στη συνέχεια μια ανταγωνιστική και εχθρική συμπεριφορά. Επίσης, αδυνατεί να εξηγήσει πώς σημαντικά και ιστορικά στελέχη του ΚΚΕ, ειδικότερα εκείνα που συμμετείχαν από ηγετική θέση στον Εμφύλιο Πόλεμο και τον ΔΣΕ, υποστήριξαν ενεργά το ΠΑΣΟΚ, συμμετέχοντας στα ψηφοδέλτια του (Γλέζος, Βαφειάδης, Μπριλάκης, Υψηλάντης, Χείμαρρος, Κικίτσας κ.ά.).

Πέρα από τους μακροκοινωνιολογικούς και ιστορικούς παράγοντες, ένας άλλος παράγοντας που έχει χρησιμοποιηθεί προκειμένου να αναλυθεί η στάση του ΚΚΕ απέναντι στα άλλα κόμματα, και ιδιαίτερα το ΠΑΣΟΚ, είναι ο ιδεολογικός παράγοντας ή, πιο συγκεκριμένα, ο προσανατολισμένος σε δημόσιες πολιτικές [policy oriented]. Αναφέρεται, δηλαδή, ως αιτία των διαταραγμένων σχέσεων του ΚΚΕ με το ΠΑΣΟΚ, η κυβερνητική διαχείριση του τελευταίου. Οι κατηγορίες εναντίον του 'δεξιόστροφου' και απορροφημένου από την εξουσία ΠΑΣΟΚ εκφράστηκαν πολύ νωρίς στους κόλπους του ΚΚΕ. Η ουσία του επιχειρήματος βρίσκεται στο γεγονός πως το κόμμα αδυνατεί να συνεργαστεί από τη στιγμή που αντιλαμβάνεται αφερεγγυότητα από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ να προωθήσει δημόσιες πολιτικές που ενδιαφέρουν το ΚΚΕ. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές συνεργασίες δυναμιτίζονται από ασυμφωνίες στο επίπεδο των δημοσίων πολιτικών. Η θέση αυτή διατυπώνεται ως εξής:

Θέση 3: Οι σχέσεις ΚΚΕ-ΠΑΣΟΚ μετατρέπονται από συνεργατικές σε ανταγωνιστικές λόγω της μη προώθησης εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ δημοσίων πολιτικών προς την ιδεολογική κατεύθυνση που επιθυμούσε το ΚΚΕ.

Το επιχείρημα φαίνεται ασθενές, αφενός γιατί είδαμε από πολύ νωρίς να καταγράφονται σοβαρές δυσκολίες σύναψης συνεργασιών ανάμεσα στα δύο κόμματα, ακόμη και την περίοδο που το ΠΑΣΟΚ (1974-1977) διατυπώνει εξαιρετικά ριζοσπαστικές θέσεις και, αφετέρου, γιατί οι συνεργασίες με το ΠΑΣΟΚ προέκυψαν στη μέση (1984-1985) και στο τέλος της πρώτης οκταετίας του, όταν δηλαδή ήταν γνωστό το κυβερνητικό του έργο. Με άλλα λόγια, αν και πράγματι η προώθηση δημοσίων πολιτικών φαίνεται πως αποτελεί για αρκετά κόμματα -κατ' επέ-

κταση και για το ΚΚΕ- σημαντικό κριτήριο για τη συνέχιση της συνεργασίας με ένα άλλο πολιτικό κόμμα –ιδιαίτερα αν αυτό είναι στην κυβέρνηση-, από μόνο του το κριτήριο αυτό δεν επαρκεί για να εξηγήσει τις μεταβολές συμπεριφοράς. Επιπλέον, η θεωρία των συνεργασιών ανάμεσα σε κόμματα που βασικός τους στόχος είναι η πρόωθηση δημόσιων πολιτικών προϋποθέτει πως τα κόμματα αυτά είναι κοντά ιδεολογικά και πολιτικά. Η κυβερνητική συνεργασία του ΚΚΕ με τη ΝΔ το 1989 ανατρέπει καταφανώς την προϋπόθεση αυτή.

Συγγενικό με τα παραπάνω είναι το επιχείρημα της ηθικής, δηλαδή ότι το ΠΑΣΟΚ είναι ένα διεφθαρμένο κόμμα με το οποίο η 'καθαρή Αριστερά' δεν μπορεί να συνεργαστεί. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με το επιχείρημα, οδήγησε στην υπέρβαση της διαιρετικής τομής Δεξιά/Αριστερά και στην κυβερνητική συνεργασία των δύο πλευρών. Και αυτό το επιχείρημα δείχνει ασθενές, όμως, γιατί η Αριστερά συνεργάστηκε με το ΠΑΣΟΚ αμέσως μετά την πλέον έντονη περίοδο σκανδάλων (1990). Επιπλέον, παρά το γεγονός πως η ΝΔ ενεπλάκη σε σκάνδαλα κατά τη τελευταία διακυβέρνησή της (Μονή Βατοπαιδίου, ομόλογα κ.ά.), δεν δημιουργήθηκαν ανάλογες συγκλίσεις με το ΠΑΣΟΚ.

4. Ερευνητική υπόθεση

Ένα άλλο μοντέλο ερμηνείας της κομματικής συμπεριφοράς μπορεί να προκύψει από τη χρήση του υποδείγματος της ορθολογικής επιλογής στη μελέτη της συμπεριφοράς των κομματικών οργανισμών. Ήδη από τον Downs (1957), η σχολή της ορθολογικής επιλογής επιχείρησε να κατανοήσει τη συμπεριφορά των κομμάτων σε ανταγωνιστικά συστήματα. Στη συνέχεια, αναπτύχθηκαν τρία βασικά, αλληλοσυμπληρούμενα μοντέλα ανάλυσης κομματικής συμπεριφοράς: το *κόμμα ψηφοθήρας* [vote-seeking party], το *κόμμα θεσιθήρας* [office-seeking party] και το *κόμμα πρόωθησης δημόσιων πολιτικών* [policy-seeking party].

Κατά τον Downs, το *κόμμα ψηφοθήρας* επιδιώκει διαρκώς να αυξήσει τις ψήφους του, με απώτερο στόχο τον έλεγχο της εξουσίας. Τα κόμματα αυτά δεν είναι απλώς ψηφοθήρες, είναι *μεγιστοποιητές ψήφων* [vote maximizers]. Το *κόμμα θεσιθήρας* προσπαθεί να μεγιστοποιήσει όχι τις ψήφους αλλά τον έλεγχό του πάνω σε πολιτικά αξιώματα. Τέλος, το *κόμμα πρόωθησης δημόσιων πολιτικών* προσπαθεί να μεγιστοποιήσει την επιρροή του στην άσκηση της δημόσιας πολιτικής (Strøm, 1990: 567).

Τα παραπάνω μοντέλα δέχτηκαν αρκετές κριτικές. Ανάμεσα στις άλλες επισημαίνουμε: πρώτον, την προβληματική αντιμετώπιση του πολιτικού κόμματος ως ανάλογου με το ορθολογικό άτομο που ορίζει στόχους και ψάχνει τον προσφορότερο τρόπο για να τους πετύχει. Οι March & Simon (1958), είχαν επισημάνει από πολύ νωρίς τα ζητήματα των συγκρούσεων μέσα στις οργανώσεις, συ-

γκρούσεις μεταξύ ατόμων ή μεταξύ ομάδων που δημιουργούσαν σημαντικά εμπόδια στη λήψη ορθολογικών αποφάσεων. Επιπλέον, ο Simon (1982) υποστήριξε ότι σε οποιαδήποτε λήψη αποφάσεων και ανεξαρτήτως του επιπέδου ευφυΐας, τα υποκείμενα λειτουργούν με περιορισμένο ορθολογισμό [bounded rationality], λόγω επιβεβλημένων περιορισμών³ που τα υπερβαίνουν. Ως εκ τούτου, ακόμη και τα υποκείμενα, συλλογικά ή ατομικά, που σκοπεύουν να κάνουν ορθολογικές επιλογές, δεσμεύονται να κάνουν ικανοποιητικές [satisfying] αντί για βέλτιστες [optimal] σε περίπλοκες καταστάσεις. Δεύτερον, το πρόβλημα της ταύτισης του κόμματος ψηφοθήρα και του κόμματος θεοιθήρα στα πλειοψηφικά συστήματα, όπου οι περισσότερες ψήφοι σημαίνουν κερδισμένη έδρα. Αυτό σημαίνει, πως η παραπάνω τυπολογία είναι εύαλπη στις θεσμικές πλαισιώσεις και άρα διαφοροποιείται ανάλογα με το εθνικό πλαίσιο, τη συνταγματική πραγματικότητα, τη θεσμική εξέλιξη. Τρίτον, την αδυναμία των προσεγγίσεων αυτών να ξεπεράσουν τα όρια μιας στατικής και περιορισμένης ανάλυσης, δηλαδή της ανάλυσης των επιλογών ενός υποψηφίου ή ενός κόμματος μέσα στο πλαίσιο μιας εκλογικής αναμέτρησης και μέσα σε ένα συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Αυτό εμποδίζει τη συγκριτική μεθοδολογία και, οπωσδήποτε, κάνει τα συμπεράσματα μας περιορισμένα χωρικά και χρονικά (Strøm 1990). Τέλος, η αντιμετώπιση των κομμάτων ως παικτών που οριοθετούν τους στόχους τους χωρίς καταναγκασμούς ανεξάρτητα από θεσμικές παρεμβάσεις κάνει το μοντέλο απλοϊκό. Το κόμμα επιχειρεί να προσαρμοστεί στις αλλαγές του περιβάλλοντός του (Panebianco 1988) ή περιορίζεται στις όποιες επιλογές του από αυτό (Harmel & Janda 1982) αλλά, σε κάθε περίπτωση, υπάρχει μια σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην οργάνωση του κόμματος και στο περιβάλλον της (Appleton & Ward 1993: 70).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω επισημάνσεις υποθέτουμε ότι τα κόμματα έχουν ένα μικρό και καλά προσδιορισμένο σύνολο στόχων που μπορούν να διακριθούν:

1. στην αναζήτηση δημόσιων αξιωμάτων [office-seeking].
2. στην προώθηση δημόσιων πολιτικών [policy-seeking]. και
3. στη διεύρυνση της εκλογικής τους επιρροής [vote-seeking].

Η εκπλήρωση όλων αυτών των στόχων ταυτόχρονα μοιάζει αδύνατη. Το πώς ιεραρχεί ένα κόμμα τους στόχους του προσδιορίζεται από ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες (Müller & Strøm 1999: 5). Στους ενδογενείς εντάσσονται η ιδεολογία, η ηγετική ομάδα και η οργάνωση, ενώ στους εξωγενείς οι πολιτικοί θεσμοί, το εκλογικό σύστημα, ο κομματικός ανταγωνισμός, το διεθνές περιβάλλον (στο ίδιο: 25). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω κατανοούμε πως κάθε κόμμα ιεραρχεί με διαφορετικό τρόπο τους στόχους του. Έτσι, υπάρχουν κόμματα που είναι πρωτίστως 'ψηφοθήρες', κάποια που είναι πρωτίστως 'θεοιθήρες' και άλλα

που ενδιαφέρονται κυρίως για την προώθηση δημόσιων πολιτικών. Όπως θα δούμε όμως και στη συνέχεια, τα παραπάνω δεν πρέπει να θεωρούνται στατικά, αφού οι στόχοι μπορούν να μεταβάλλονται διαρκώς υπό την επίδραση των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων.

Μπορούμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε μια γραμμική παρουσίαση της κομματικής συμπεριφοράς (Strøm 1990: 571) με τον ακόλουθο τρόπο:

$$\Sigma = w_1\Psi + w_2\Theta + w_3\Delta\Pi \quad 4$$

Όπου Σ = συμπεριφορά του κόμματος, Ψ = συμπεριφορά ψηφοθήρα, Θ = συμπεριφορά θεσιθήρα και $\Delta\Pi$ = συμπεριφορά προώθησης δημόσιων πολιτικών. Τα w_1 , w_2 , w_3 είναι συντελεστές βαρύτητας που αντιπροσωπεύουν το βάρος κάθε μορφής συμπεριφοράς. Μπορούμε να κανονικοποιήσουμε τα βάρη ως εξής: $w_1 + w_2 + w_3 = 1$, θεωρώντας ότι δεν μπορούν να έχουν αρνητικές τιμές, δηλαδή: $0 \leq w_1, w_2, w_3 \leq 1$.

Σε αντίθεση με τις μέχρι τώρα έρευνες, που διακρίνουν τα κόμματα ανάλογα με το αν επιδιώκουν ψήφους, δημόσιες θέσεις ή προωθούν δημόσιες πολιτικές (Wolinetz 2002: 149-155), στη δική μας προσέγγιση οι ηγετικές ελίτ ενός κόμματος μπορούν να μεταβάλουν τους στόχους τους από τη μια εκλογή στην άλλη. Για τον λόγο αυτόν αντιμετωπίζουμε τα κόμματα ως παίκτες σε ένα δίκτυο σύνθετων, αλληλο-επηρεαζόμενων και συχνά αντικρουόμενων παιγνίων –τα λεγόμενα εμφωλευμένα παίγνια, όπως έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία– εκ των οποίων ένα είναι η εκλογική αρένα (Τσεμπελής 2004). Σύμφωνα με το παίγνιο αυτό, κάθε κόμμα-παίκτης θα έπρεπε να λειτουργεί με γνώμονα τη μεγιστοποίηση της εκλογικής του δύναμης. Όμως τα κόμματα πρέπει να συνυπολογίσουν στη στρατηγική τους, αφενός, μια σειρά από περιορισμούς που προέρχονται από το θεσμικό περιβάλλον και, αφετέρου, τα παίγνια που παίζονται στις λοιπές κονίστρες, όπως στη νομοθετική [policy-making], στην εσωκομματική (σχέσεις συνδικαλιστών, στελεχών, ψηφοφόρων και ηγεσίας), στην κοινωνική (σχέσεις οικονομίας-πολιτικής) κ.λπ. Έτσι, συχνά, ενώ η στρατηγική σε σχέση με ένα παίγνιο μπορεί να φαίνεται υποβέλτιστη, θεωρείται βέλτιστη όταν ληφθεί υπόψη το σύνολο των παιγνίων. Αυτή η περίπτωση εμφωλευμένων παιγνίων ονομάζεται από τον Τσεμπελή *παίγνια σε πολλαπλές κονίστρες*. Για τους σκοπούς της μελέτης μας, κεντρική κονίστρα θα θεωρήσουμε την εκλογική, όπου το ΚΚΕ μπορεί να επιλέξει μεταξύ μιας επιθετικής στρατηγικής ρήξης με τα άλλα κόμματα ή μιας στρατηγικής συμμαχιών, δηλαδή εκλογικής συνεργασίας. Πρέπει ταυτόχρονα, όμως, η ηγετική ελίτ του κόμματος να προσέξει τη συμπεριφορά της στις λοιπές κονίστρες, καθώς επίσης και των άλλων παικτών σε αυτές. Πρόκειται για ένα παίγνιο με μεταβλητές αποδόσεις. Η δράση στην κεντρική κονίστρα και οι διακυμάνσεις στις αποδο-

σεις σε αυτή καθορίζονται από γεγονότα σε μία ή περισσότερες διαφορετικές κοινότητες.

Ακολουθώντας το παραπάνω ερμηνευτικό υπόδειγμα, θεωρούμε πως οι στόχοι του ΚΚΕ σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης διαμορφώνονται υπό την επίδραση α) της δομής των πολιτικών ευκαιριών του κομματικού συστήματος· β) των οργανωτικών εξελίξεων στο εσωτερικό του κόμματος· και γ) των συγκυριακών παραγόντων [situational determinants]. Η δομή πολιτικών ευκαιριών προσδιορίζεται από το θεσμικό πλαίσιο (εκλογικό σύστημα και κρατική χρηματοδότηση) και τη φυσιογνωμία του κομματικού ανταγωνισμού (αριθμός κομμάτων του συστήματος και αριθμός άμεσα ανταγωνιστικών κομμάτων για το ΚΚΕ). Οι οργανωτικές εξελίξεις αφορούν κρίσεις ή διασπάσεις μέσα στο κόμμα και αλλαγές ηγεσίας. Τέλος, από τους συγκυριακούς παράγοντες ο σημαντικότερος είναι η επιρροή της ΕΣΣΔ και, στην πορεία, η κατάρρευσή της. Έτσι, οι στόχοι του ΚΚΕ μεταβάλλονται βάσει της επίδρασης των παραπάνω παραγόντων.

Αν, λοιπόν, οι συμμαχίες λειτουργούν ως εργαλείο προκειμένου το ΚΚΕ να πετύχει τους στόχους του, τότε μπορούμε να περιγράψουμε σε δύο πλέγματα τις σχέσεις μεταξύ των παραπάνω μεταβλητών. Στο πρώτο πλέγμα σχέσεων, η στρατηγική συμμαχιών του κόμματος είναι η εξαρτημένη μεταβλητή και οι στόχοι του είναι η ανεξάρτητη. Στο δεύτερο, οι στόχοι γίνονται εξαρτημένη μεταβλητή και μια σειρά παραγόντων, όπως το εκλογικό σύστημα, η κρατική χρηματοδότηση, η συμπεριφορά των άμεσα ανταγωνιστικών κομμάτων για το ΚΚΕ, οι οργανωτικές κρίσεις και η επιρροή της ΕΣΣΔ είναι οι ανεξάρτητες μεταβλητές. Οι μεταβολές στις ανεξάρτητες αυτές μεταβλητές του δεύτερου πλέγματος σχέσεων ή σε κάποιες από αυτές, επιφέρουν αλλαγές τόσο στους στόχους, όσο και στις συμμαχίες (πρώτο πλέγμα σχέσεων). Έτσι, όταν το ΚΚΕ επιθυμεί πρωτίστως να μεγιστοποιήσει τον έλεγχό του σε δημόσια αξιώματα ή/και την επιρροή του στη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών τότε αναζητεί συμμαχίες. Αντίθετα, όταν επιθυμεί πρωτίστως να μεγιστοποιήσει τις πύξους του στην εκλογική κόνιστρα (είτε την κεντρική είτε τις περιφερειακές), θέτοντας σε δεύτερη μοίρα δημόσια αξιώματα ή δημόσιες πολιτικές, τότε συγκροτεί στρατηγική ρήξης ή περιορισμένων συνεργασιών.

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στις εξής βασικές υποθέσεις εργασίας:

Υ.1: Η στρατηγική συμμαχιών του ΚΚΕ προσδιορίζεται από την ένταση των κινήτρων για τη μεγιστοποίηση των ψήφων, τον έλεγχο δημόσιων θέσεων και τον επηρεασμό δημοσίων πολιτικών.

Υ.2 Τα κίνητρα που αφορούν τον έλεγχο δημόσιων θέσεων και τον επηρεασμό δημοσίων πολιτικών σχετίζονται θετικά: α) με ένα κατώφλι εκλογικής επιρροής και άνω· β) με την ανάγκη εξεύρεσης οικονομικών πόρων· και γ) με ευρύτερους/διεθνείς πολιτικούς στόχους.

Υ.3 Η ανάγκη να έχει υπό τον έλεγχό του δημόσιες θέσεις και να επηρεάζει δημόσιες πολιτικές σχετίζεται αρνητικά α) με ένα κατώφλι εκλογικής επιρροής και κάτω β) με οργανωτικές κρίσεις του κόμματος· γ) με την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και του κομμουνιστικού μπλοκ· και δ) με την εξασφάλιση σημαντικών πόρων από τον κρατικό προϋπολογισμό.

Οδηγούμαστε έτσι στην παρακάτω σύνθετη υπόθεση:

Υ.2α + Υ.2β + Υ.2γ + Υ.3α + Υ.3β + Υ.3γ: Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης η προώθηση πολιτικής συνεργασιών με άλλα κόμματα από το ΚΚΕ παράγεται όταν αυτό επιτυγχάνει να είναι αρκετά ισχυρό εκλογικά, αναζητεί πόρους προκειμένου να συντηρήσει οικονομικά την παρουσία του και προωθεί πολιτικές και συμφέροντα της ΕΣΣΔ και άλλων σοσιαλιστικών κρατών.

Τα συνεχή αρνητικά εκλογικά αποτελέσματα, η εσωτερική κρίση που εμφανίστηκε με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1991, ο ισχυρός ανταγωνισμός με τον ΣΥΝ, η κατάρρευση των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης και της ΕΣΣΔ σε συνδυασμό με την εγγυημένη και μεγάλη χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό των κομμάτων του κοινοβουλίου, οδήγησαν την ελίτ του κόμματος να εγκαταλείψει την πολιτική αναζήτησης δημοσίων αξιωματών και να επικεντρωθεί κυρίως στην επιδίωξη ψήφων στην κεντρική κοινότητα. Η μεγιστοποίηση των ψήφων στην κοινότητα αυτή επιτρέπει στο ΚΚΕ να έχει πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους, να συντηρεί την οργάνωσή του, να κινητοποιεί τα στελέχη του επικαλούμενο την ιδεολογία και να αντεπεξέρχεται στον ανταγωνισμό με τα άλλα κόμματα της Αριστεράς, πρωτίστως με τον Συνασπισμό/ΣΥΡΙΖΑ αλλά και με το ΠΑΣΟΚ.

4. Εμπειρικός έλεγχος

Προκειμένου να ελέγξουμε τις παραπάνω υποθέσεις μπορούμε να παρατηρήσουμε προσεκτικά τη στρατηγική των συμμαχιών του ΚΚΕ και να την κατατάξουμε με βάση τους στόχους που αυτή εξυπηρετεί. Σε ό,τι αφορά το εμπειρικό υλικό, πέραν των εκλογικών αποτελεσμάτων σε εθνικές και δημοτικές εκλογές, χρησιμοποιήσαμε τις αποφάσεις των συνεδρίων και των άλλων συλλογικών οργάνων του ΚΚΕ, ομιλίες και συνεντεύξεις ηγετικών στελεχών του.⁵

Με βάση τον τρόπο που το ΚΚΕ ιεραρχεί τους άμεσους στόχους του, μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιόδους. Η πρώτη ξεκινά το 1974 και φτάνει μέχρι το 1990 και η δεύτερη ξεκινά από το 1991 και φτάνει μέχρι τις μέρες μας.

Πίνακας 4
Τύπος συμπεριφοράς του ΚΚΕ στη Μεταπολίτευση

Περίοδος	Ψηφοθηρία	Θεσιθηρία	Προώθηση δημόσιας πολιτικής
1974-1980	Υψηλή	Υψηλή	Χαμηλή
1981-1990	Μέτρια	Υψηλή	Υψηλή
1991-2009	Υψηλή	Μέτρια	Χαμηλή

Α. Η πρώτη περίοδος (1974-1990) μπορεί να χωριστεί σε δύο υπο-περιόδους. Από το 1974 μέχρι το 1980, το ΚΚΕ συμπεριφέρεται κυρίως ως 'θεσιθήρας'. Λόγω της μακρόχρονης απουσίας του από τον πολιτικό στίβο (είχε να εμφανιστεί ως τέτοιο στην πολιτική σκηνή από το 1946 και να κατέλθει σε εκλογές από το 1936), επιχειρεί να κατοχυρώσει τη θέση του στον κομματικό ανταγωνισμό, προσπαθώντας να κερδίσει όσες περισσότερες θέσεις σε δημόσια αξιώματα, είτε αυτά αφορούν την κεντρική πολιτική σκηνή (κοινοβούλιο) είτε αφορούν θέσεις στην τοπική αυτοδιοίκηση είτε, τέλος, θέσεις που του παρέχουν δυνατότητα εκβιασμού [blackmail potential], δηλαδή συνδικάτα, συνεταιρισμούς, επιστημονικούς συλλόγους, φοιτητικές οργανώσεις. Η προώθηση δημόσιων πολιτικών είναι ο δεύτερος στόχος του. Αυτό αποτυπώνεται κυρίως στην τοπική αυτοδιοίκηση, όπου επιχειρεί να προωθήσει ένα δικό του μοντέλο διοίκησης των δήμων. Οι στόχοι αυτοί συγκροτήθηκαν μέσα από μια διαρκή διεκδίκηση συνεργασίας υπό όρους με το ΠΑΣΟΚ, τόσο σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής, όσο και σε περιφερειακά πεδία.

Τρεις λόγοι εξηγούν γιατί οι θέσεις και τα δημόσια αξιώματα βρίσκονται τόσο ψηλά στην ατζέντα των στόχων του ΚΚΕ μέχρι το 1990. Αφενός, ο παράγοντας ιδεολογία: το κόμμα επιδιώκει θέσεις στον κρατικό μηχανισμό προκειμένου να τις αξιοποιήσει κατάλληλα την κρίσιμη στιγμή. Αφετέρου, ο ιστορικός παράγοντας: το γεγονός ότι ήταν εκτός θεσμικής εξουσίας για πολλά χρόνια το υποχρεώνει, μετά τη νομιμοποίησή του, να διεκδικεί πρώτα απ' όλα θέσεις ώστε να μεγιστοποιήσει το θεσμικό του κύρος και τη νομιμοποιητική του ισχύ. Τρίτον, ο οικονομικός παράγοντας: βασιζέται την οικονομική του ευρωστία στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προκύπτουν από τις δημόσιες θέσεις (βουλευτικές αποζημιώσεις, τοπική αυτοδιοίκηση).⁶ Επιπλέον, λόγω των ειδικών του σχέσεων με την ΕΣΣΔ και τις άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες, το ΚΚΕ λειτούργησε ως μεσάζοντας σε οικονομικές ανταλλαγές, μέσα από τις εταιρίες του κόμματος και από τις σχέσεις του με την τοπική αυτοδιοίκηση (Αφινιάν et al. 1999: 260-261). Η πρωταρχική ανάγκη για δημόσια αξιώματα, οδηγεί την ελίτ του κόμματος να λάβει την απόφαση της κοινής καθόδου με το ΚΚΕ εσωτερικού και την ΕΔΑ στις εθνικές εκλογές

του 1974 και να συγκροτήσει ένα μέτωπο αλληλοϋποστήριξης με τις δυνάμεις του ΠΑΣΟΚ στις δημοτικές εκλογές του 1975 και του 1978.

Από το 1981 έως το 1990, το ΚΚΕ συνεχίζει να συμπεριφέρεται ως θεσιθήρας και, επιπλέον, επιδιώκει περισσότερο συστηματικά να προωθήσει δημόσιες πολιτικές. Είναι χαρακτηριστικό πως αυτή την περίοδο ψηφίζει στο κοινοβούλιο, μαζί με το ΠΑΣΟΚ, σειρά από νόμους μεταξύ των οποίων τον νόμο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 και το νέο Σύνταγμα, το 1985. Στη ΓΣΕΕ, το 1982-1983, οι συνδικαλιστές του ΚΚΕ συνάπτουν συμφωνία με το ΠΑΣΟΚ που έμεινε γνωστή ως 'μορατόριουμ'. Την περίοδο αυτή, το ΚΚΕ επιχειρεί να επηρεάσει τη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος και τις ακολουθούμενες πολιτικές. Ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη συμμετοχή στην κυβέρνηση μέσω κυβερνητικής συνεργασίας με το ΠΑΣΟΚ. Σε συνέντευξη που έδωσε ο Χ. Φλωράκης στην εφημερίδα *Ta Néa* (20/2/1982) πρότεινε:

συνεργασία όλων των προοδευτικών δυνάμεων και, πριν απ' όλα, του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ. Η πρόταση αυτή δεν είναι καινούργια, όμως σήμερα μπροστά στα αδιέξοδα που εμφανίζονται, στο βάθρο της κρίσης και στην επίθεση της Δεξιάς, η πρόταση αυτή γίνεται Εθνική Ανάγκη.

Το ΚΚΕ δίνει ιδιαίτερη βάση στη διεύρυνση της θεσμικής του επιρροής. Η εκλογή, μετά από πρόταση του ΠΑΣΟΚ, του Χ. Σαρτζετάκη ως Προέδρου της Δημοκρατίας το 1985 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το ΚΚΕ είχε αναδείξει σε σημαντικό θέμα της πολιτικής του ατζέντας την εκλογή 'προοδευτικού' προέδρου δημοκρατίας. Επενδύοντας στην προδοκία της υπερψήφησης εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ του Κ. Καραμανλή, το κόμμα ανέδειξε τη σημασία του θεσμικού ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας για την Αριστερά. Η απότομη αλλαγή στάσης του ΠΑΣΟΚ, μετά από τις πιέσεις ενός τμήματος της κομματικής του βάσης αλλά και της Αριστεράς, οδήγησε σε αναγκαστική συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ για την εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας.

Σοβαρό ρόλο στην ενίσχυση της στρατηγικής για συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ έχει αναμφισβήτητα ο διεθνής παράγοντας. Το ΠΑΣΟΚ επιλέγει μια φιλοσοβιετική (για δεδομένα δυτικού σοσιαλιστικού κόμματος) εξωτερική πολιτική: στηρίζει το καθεστώς Γιαρουζέλκι στην Πολωνία· δεν ευθυγραμμίζεται με τους υπόλοιπους δυτικούς στο θέμα της κατάρριψης του νοτιοκορεατικού επιβατικού αεροπλάνου από τους Σοβιετικούς· διατηρεί μια αντι-νατοϊκή και γενικότερα μια αντι-αμερικανική ρητορική· και υποστηρίζει δεδηλωμένους αντιπάλους της Δύσης όπως ο Καντάφι κ.ά (Rofi 2002). Το ΚΚΕ, όντας απόλυτα ευθυγραμμισμένο με την ΕΣΣΔ και τις άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες σε θέματα διεθνών σχέσεων, υποστηρίζει τις επιλογές του ΠΑΣΟΚ, που αποτελούν εξαίρεση στον δυτικό κόσμο.

Η πτώση του εκλογικού ποσοστού του ΚΚΕ στις εκλογές του 1985, για πρώτη φορά από τη Μεταπολίτευση -έχασε 1% σε σχέση με το 1981, ποσοστό που μετακινήθηκε εξ ολοκλήρου σχεδόν προς το ΠΑΣΟΚ-, η άρνηση του ΠΑΣΟΚ να ψηφίσει την απλή αναλογική και η κρίση στη ΓΣΕΕ έκαναν τη συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ μη αποδοτική. Το ΚΚΕ στράφηκε τότε σε συμμαχίες με άλλα κόμματα της Αριστεράς προκειμένου να ενισχύσει τη διαπραγματευτική του θέση. Η ίδρυση του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου έχει καταρχήν ψηφοθηρικό στόχο: να σταματήσει η εκλογική αιμορραγία προς το ΠΑΣΟΚ. Όπως σημειώθηκε από τον Γ. Μοσχονά (1994: 180), ο επιδιωκόμενος στόχος ήταν η αλλαγή των δεδομένων του ανταγωνισμού με το ΠΑΣΟΚ. Η μετακίνηση ψηφοφόρων από το ΚΚΕ προς το ΠΑΣΟΚ και όχι το αντίστροφο, όπως θα επιθυμούσε το κόμμα, οδήγησε σε αναζήτηση και υλοποίηση νέων συμμαχιών προκειμένου αυτό να συνεχίσει να διευρύνει την ισχύ του στα δημόσια αξιώματα και να διαμορφώνει δημόσιες πολιτικές. Στη βάση αυτή, πρέπει να εξηγηθεί η προσέγγιση του ΚΚΕ αρχικά με τους διαγραμμένους του ΠΑΣΟΚ (Γεράσιμος Αρσένης-ΣΣΕΚ, το 1986) και, στη συνέχεια, με το πρώην ΚΚΕ εσωτερικού που είχε γίνει ΕΑΡ (το 1988).

Οι δύο κυβερνητικές συνεργασίες του 1989-1990 αποτέλεσαν εξαιρετικά σημαντικές στιγμές στη σχετική πολιτική του ΚΚΕ. Εκείνη την περίοδο, καταγράφεται η σημαντικότερη διεύρυνση της κατάκτησης δημοσίων αξιωμάτων εκ μέρους του κόμματος καθώς και η σημαντικότερη επίδρασή του στην προώθηση δημοσίων πολιτικών από τη Μεταπολίτευση και ύστερα. Το Κομμουνιστικό Κόμμα πετυχαίνει, για πρώτη φορά από το 1944, να συμμετάσχει σε κυβέρνηση και σε άλλες θέσεις της διοίκησης (νομάρχες, Γενικοί Γραμματείς υπουργείων). Συμμετέχει επίσης στην ψηφίση σημαντικών αποφάσεων από το κοινοβούλιο (παραπομπή στο Ειδικό Δικαστήριο, νόμος για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου).

Η εκλογική αποτυχία του Νοεμβρίου 1989 και η κρίση που προκάλεσε οργανωτικά (αποχώρηση Κάππου από το ΚΚΕ και Μπριλάκη από την ΕΑΡ) οδήγησε σε νέα πορεία αναζήτησης συμμαχιών. Στις εθνικές εκλογές του 1990, ο Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου συνεργάζεται με το ΠΑΣΟΚ στις μονοεδρικές περιφέρειες, στις οποίες οι κοινές λίστες κερδίζουν τις τέσσερις από τις επτά. Η συνεργασία αυτή συνεχίστηκε και στις δημοτικές εκλογές του 1990. Στους τρεις μεγάλους δήμους αλλά και σε μικρότερους (Λάρισα, Γιάννενα κ.λπ.) τα δύο κόμματα πρότειναν κοινούς υποψηφίους δημάρχους: τη Μελίνα Μερκούρη στην Αθήνα, τον Δημήτρη Φατούρο στη Θεσσαλονίκη και τον Στέλιο Λογοθέτη στον Πειραιά. Η κεντρική συμφωνία με το ΠΑΣΟΚ επέφερε αναμφίβολα σημαντικά οφέλη στο ΚΚΕ, που κατάφερε έτσι να έχει υπό τον έλεγχο του 8 δήμους με πλη-

θυσμό μεγαλύτερο των 70.000 κατοίκων (Πίνακας 5) και αρκετούς μικρότερους. Στο σύνολο, ο ενιαίος Συνασπισμός κέρδισε 47 δήμους (Ελευθεροτυπία 2006).

Πίνακας 5.
Αριθμός δήμων με πληθυσμό πάνω από 70.000 κατοίκους που βρίσκονται υπό τον έλεγχο του ΚΚΕ (N=61)

Έτος	Δήμοι
1990	8
1998	3
2002	2
2006	1

Β. Από το 1991 μέχρι σήμερα, το ΚΚΕ είναι κυρίως 'ψηφοθήρας'. Δεν καταγράφεται καμιά εκλογική συνεργασία, με εξαίρεση εκείνη με το ΔΗΚΚΙ στις δημοτικές εκλογές του 2002, η οποία έχει απλώς στόχο τη διεύρυνση του εκλογικού ποσοστού των ψηφοδελτίων του κόμματος και όχι κάποια σοβαρή κατάκτηση θέσεων. Το ΚΚΕ εγκαταλείπει την πολιτική συνεργασιών με στόχο τη συμμετοχή στην κυβέρνηση ή το κέρδος δημαρχιακών ή/και νομαρχιακών θώκων. Με εξαίρεση το κοινοβούλιο, η θεσμική του παρουσία συρρικνώνεται σταδιακά. Δείχνει πλέον να έχει θέσει σε δεύτερη μοίρα την αναζήτηση ελέγχου δημοσίων αξιωμάτων αλλά και την προώθηση δημοσίων πολιτικών. Είναι χαρακτηριστικό πως το προεκλογικό του πρόγραμμα είναι έτοιμο φτιαγμένο ώστε να μην μπορεί να υπάρξει καμιά σύγκλιση με άλλα κόμματα και κυρίως με το ΠΑΣΟΚ (Πίνακας 6).

Πίνακας 6.
Βασικές πτυχές του προγράμματος διακυβέρνησης του ΚΚΕ, 2007

Θέματα	Πρόγραμμα
Μισθωτοί	35ωρο, 1.300 ευρώ κατώτερος μισθός
Συνταξιοδοτικό	Σύνταξη στα 60 χρόνια για τους άνδρες, 55 για τις γυναίκες
Άνεργοι	80% του βασικού μισθού επίδομα ανεργίας. Πλήρη ασφαλιστικά δικαιώματα για τους ανέργους
Μικρομεσαίοι/ Αυτοαπασχολούμενοι	Φορολογικές ελαφρύνσεις, τα πρώτα τουλάχιστον 5 χρόνια από την έναρξη της λειτουργίας της μικροεπιχείρησης Χρηματοδότηση, με επιτόκιο στο ύψος του πληθωρισμού

Πηγή: ΚΚΕ, *Το γενικό Πρόγραμμα Πάλης*, Αθήνα, 2007.

Πώς εξηγείται αυτή η μεταβολή στόχων; Όπως προαναφέρθηκε, η αλλαγή από τη μία συμπεριφορά στην άλλη είναι αποτέλεσμα της συνάρθρωσης ενός συνόλου παραγόντων: α) της εκλογικής επιτυχίας ή αποτυχίας μιας ακολουθούμενης στρατηγικής· β) των εσωτερικών αντιπαραθέσεων και κρίσεων στο εσωτερικό του κόμματος· και γ) θεσμικών παραγόντων.

Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, η διάσπαση του κόμματος το 1991 και οι εκλογικές απώλειες οδήγησαν την ηγεσία του ΚΚΕ να επιλέξει την απομόνωση, δηλαδή να προβλέπει στη διάσωση του σκληρού του εκλογικού πυρήνα μέσα από την ενίσχυση της ιδεολογικής του ταυτότητας (Kalyvas & Marantzidis 2002). Η διάσπαση το 1991 μέσα από το διακύβευμα της απορρόφησης του ΚΚΕ από τον Συνασπισμό οδήγησε την ελίτ του κόμματος στη συνειδητοποίηση ότι το κόστος της συνεχούς αναζήτησης αξιωμάτων και της προώθησης δημόσιων πολιτικών αποδείχτηκε δυσβάσταχτο. Η οργάνωση του κόμματος έγινε ευάλωτη στον κομματικό ανταγωνισμό, καθώς διαπιστώθηκε πως στη δεκαετία 1981-1991 τμήματα της εκλογικής και οργανωμένης βάσης του μετακινήθηκαν προς τους πρώην συμμάχους του, όχι τόσο επειδή υπήρξε μετακίνηση ψηφοφόρων του, αλλά επειδή τμήμα των στελεχών και της οργανωμένης βάσης απείλησε τη συνοχή του κόμματος. Η ανάληψη της εξουσίας του κόμματος από μια μικρή αυταρχική ελίτ οδήγησε σε νέο προσανατολισμό με βασικό στόχο την κομματική επιβίωση.

Το ΚΚΕ προσπαθώντας να διασώσει αρχικά την οργανωτική του υπόσταση και, στη συνέχεια, την εκλογική του παρουσία, αναδιπλώθηκε στον εαυτό του και αρκέστηκε στο να εκφράσει τη συρρικνωμένη μεν αλλά πιστή σε αυτό εκλογική και οργανωτική του βάση. Η πολιτική γραμμή 'Πέντε κόμματα-δύο πολιτικές' σηματοδοτεί τη μεταβολή των στόχων και την είσοδό του σε μια νέα περίοδο.

Η εκλογική συρρικνωση και η οργανωτική αποδόμηση δεν εξηγούν από μόνες τους τη στροφή σε αυτή τη στρατηγική και την παραμονή σε ψηφοθηρικές συμπεριφορές. Έξι παράγοντες θα παίξουν ρόλο στη μεταβολή στόχων του ΚΚΕ. Μπορούμε να τους τοποθετήσουμε σε χρονολογική σειρά:

1. *Οι συνεχείς εκλογικές αποτυχίες*: ο ενιαίος Συνασπισμός που αποτελούσε τον εκλογικό συνασπισμό του ΚΚΕ έχασε περίπου το 20% της εκλογικής του δύναμης μέσα σε μερικούς μήνες και σε δύο διαδοχικές εκλογές, γεγονός που εκλήφθηκε ως αποδοκιμασία των επιλογών του.

Πίνακας 7. Εκλογική επίδοση και κατανομή εδρών για το ΚΚΕ 1985-2009

Έτος	% ψήφων και εδρών
1985	9,8 (4,0)
1989*	13,1 (9,3)
1989*	11,0 (7,0)*
1990*	10,2 (6,6)
1993	4,5 (3,0)
1996	5,6 (3,6)
2000	5,5 (3,6)
2004	5,9 (4,0)
2007	8,1 (7,3)
2009	7,5 (7,0)

*Ενιαίος Συνασπισμός

2. Η οργανωτική συρρίκνωση μετά τη διάσπαση του 1991: της κρίσης του 1991, προηγήθηκε εκείνη του 1989, όταν αποχώρησε η πλειονότητα των στελεχών της νεολαίας της ΚΝΕ ακολουθώντας τον Γραμματέα της οργάνωσης Γράψα και τα στελέχη του κόμματος, Κάππο και Δεσύλα. Η σύγκρουση των δύο τάσεων ('ορθόδοξων' και 'ανανεωτικών') στο 13^ο συνέδριο του ΚΚΕ, οδήγησε στην ήττα των ανανεωτικών και την αποχώρησή τους από το κόμμα. Η διάσπαση αυτή επέφερε την αποχώρηση σημαντικού αριθμού στελεχών του κόμματος, νεαρής κυρίως ηλικίας και εκφραστών της 'γενιάς του Πολυτεχνείου' (Δαμανάκη, Αλαβάνος, Ανδρουλάκης, Καραγκουλές, Λαφαζάνης, Σκοτινιώτης, Κόντοφάκας κ.ά.). Το ΚΚΕ είδε την οργανωτική του δύναμη να καταρρέει. Ο αριθμός των μελών συρρικνώθηκε στο 30-40% της προηγούμενης δύναμης. Αυτό προκύπτει αν κοιτάξουμε την κυκλοφορία του καθημερινού *Ριζοσπάστη* (Πίνακας 8). Θεωρώντας ότι οι αναγνώστες του αποτελούν τον σκληρό πυρήνα που διατηρεί ενεργές οργανωτικές σχέσεις με το κόμμα, αντιλαμβανόμαστε τη σημαντική πτώση των μεγεθών του κόμματος, η οποία υπήρξε πολύ μεγαλύτερη από τη συρρίκνωση της εκλογικής του επιρροής.

Πίνακας 8. Ημερήσια κυκλοφορία του *Ριζοσπάστη*

Έτος	Αριθμός φύλλων (κατά προσέγγιση)
1980	21.000
1986	53.000
1996	9.000
2001	8.000
2005	7.000
2009	7.000

3. Ο ανταγωνισμός με τον Συνασπισμό: η διάσπαση του 1991 δημιούργησε το ανταγωνιστικό στο ΚΚΕ κόμμα του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, στην ηγεσία του οποίου εκλέχθηκε η Μαρία Δαμανάκη. Το ΚΚΕ βρέθηκε ουσιαστικά για πρώτη φορά να απειλείται από ένα συγγενές ως προς αυτό ιδεολογικά πολιτικό κόμμα. Βέβαια, στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης υπήρχε ο ανταγωνισμός με το ΚΚΕ εσωτερικού, όμως πολύ γρήγορα, ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στα δύο κόμματα διαμορφώθηκε συντριπτικά υπέρ του ΚΚΕ. Αντίθετα, ο ανταγωνισμός μεταξύ του Κομμουνιστικού Κόμματος και του ΣΥΝ υπήρξε και παραμένει εξαιρετικά αμφίροπος.

Πίνακας 9.

Αναλογία της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ, σε σχέση με τη δύναμη του ΚΚΕ εσωτερικού και του ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ (όπου ΚΚΕ εσ. και ΣΥΝ=1)

Εκλογές	ΚΚΕ
1977	3.4
1981	8.1
1985	5.3
1993	1.5
1996	1.1
2000	1.7
2004	1.8
2007	1.6
2009	1.6

* Στις εκλογές του 1974, του Ιουνίου 1989, του Νοεμβρίου 1989 και του Απριλίου 1990 έχουμε κοινούς συνδυασμούς του ΚΚΕ με το ΚΚΕ εσ. (1974) και με τον ΣΥΝ (1989, 1990). Στις εκλογές του 1977, το ΚΚΕ εσωτερικού κατέρχεται στις εκλογές με έναν εκλογικό συνασπισμό πέντε κομμάτων, που έμεινε γνωστός ως 'Συμμαχία των 5'.

4. Ο εκλογικός νόμος με κατώφλι το 3%: μετά τη διάσπαση του 1991 και την ύπαρξη των δύο κομμάτων της Αριστεράς (ΚΚΕ και ΣΥΝ), ο εκλογικός νόμος λειτούργησε ως 'δαμόκλειος σπάθη' πάνω από τις ηγεσίες των δύο κομμάτων. Εξάλλου, ο αποκλεισμός του ΣΥΝ από τη Βουλή στις εκλογές του 1993 (2,97%) και η σχετικά αγχώδης επικράτηση του ΚΚΕ (4,5%) δείχνουν το μέγεθος της απειλής του εκλογικού νόμου για την πολιτική επιβίωση του ΚΚΕ. Ο εκλογικός νόμος λειτουργεί και προς μια άλλη κατεύθυνση: ενισχύοντας σημαντικά το πρώτο κόμμα επιτρέπει να σχηματισθεί μονοκομματική κυβέρνηση με σχετική ευκολία. Ουσιαστικά, λοιπόν, το κατώφλι του 3% επιβάλλει στο ΚΚΕ να διεκδικήσει το μεγαλύτερο δυνατό μερίδιο των ψήφων χωρίς να του θέτει κυβερνητικά διλήμματα.

5. Η διάλυση της ΕΣΣΔ και η έλλειψη πίεσης για την προώθηση πολιτικών: η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, εκτός όλων των άλλων προβλημάτων που δημιούργησε στο ΚΚΕ σε συμβολικό επίπεδο, το οδήγησε να βγάλει από την ατζέντα του ζητήματα εσωτερικής πολιτικής που μπορεί να ενδιέφεραν την ΕΣΣΔ ή πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες. Έτσι, αν τα προηγούμενα χρόνια, η αναζήτηση ελέγχου δημόσιων αξιωμάτων μπορούσε να συνδεθεί και με την ανάγκη επηρεασμού δημόσιων πολιτικών προς όφελος των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης και της ΕΣΣΔ, η μετά το 1989-1991 διεθνής πραγματικότητα άλλαξε δραματικά τα πράγματα σε αυτό το ζήτημα.

6. Η αυξημένη χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό: μέχρι το 1991, τα οικονομικά του κόμματος βασιζόταν κυρίως στις επιχειρήσεις του, στα μέλη του και πιθανόν σε χρηματοδοτήσεις από το εξωτερικό. Από το 1991 και έπειτα, λόγω των εξελίξεων σε διεθνές και εσωτερικό επίπεδο, η χρηματοδότηση βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στον κρατικό προϋπολογισμό. Στον Πίνακα 10, βλέπουμε αναλυτικά τα ποσά της κρατικής χρηματοδότησης που δόθηκαν από το 1996 μέχρι το 2009. Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών η χρηματοδότηση αυξήθηκε σε τέτοιο βαθμό που κάλυψε, αν όχι το σύνολο, μεγάλο μέρος των αναγκών του κόμματος.

Πίνακας 10. Κρατική χρηματοδότηση ΚΚΕ, 1996-2009*

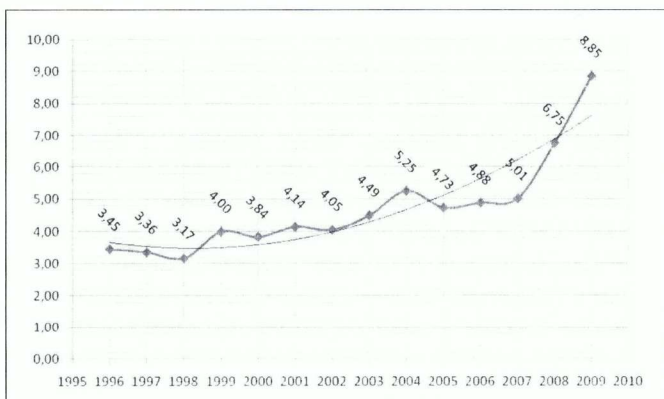
Έτος	Τακτική χρηματοδότηση	Ενίσχυση για επιμορφωτικούς σκοπούς	Εκλογική χρηματοδότηση	Συνολική χρηματοδότηση σε απόλυτες τιμές	Συνολική χρηματοδότηση αποπληθωρισμένη
1996	701.672.312	58.315.653		759.987.965	3.452.481,20
1997	719.580.841	59.971.209		779.552.050	3.356.736,62
1998	711.378.995	59.293.952		770.672.947	3.166.510,84
1999	767.512.895	63.959.379	166.793.176	998.265.450	3.997.693,97
2000	912.169.316	76.163.129		988.332.445	3.835.189,79
2001	1.018.874.351	84.906.196		1.103.780.547	4.142.342,50
2002	3.028.538.02	252.378		3.280.916,19	4.049.808,75
2003	3.427.338.73	336.014		3.763.352,33	4.488.217,63
2004	3.649.366.84	357.781	525.233	4.532.381,26	5.253.032,51
2005	3.846.917,67	377.149		4.224.066,46	4.730.140,56
2006	4.096.866,11	401.654		4.498.519,66	4.881.274,48
2007	4.327.452,00	424.260		4.751.712,00	5.010.699,31
2008	6.076.530,21	595.738		6.672.268,46	6.752.335,68
2009	6.665.358,25	653.467	1.529.354	8.848.179,21	8.848.179,21

* Στις πρώτες τέσσερις στήλες τα ποσά που αναγράφονται είναι σε δραχμές μέχρι το 2001 και σε ευρώ από το 2002 και ύστερα. Στην τελευταία στήλη όλα τα ποσά είναι σε ευρώ, σε τιμές του 2008.

Έτσι, παρά το γεγονός ότι στο διάστημα 1996-2009 το ποσοστό του ΚΚΕ δεν μεταβάλλεται σημαντικά, το ποσό που λαμβάνει από τα κρατικά ταμεία υπερδιπλασιάζεται. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι τα τελικά ποσά στις εκλογικές χρονιές είναι ακόμη μεγαλύτερα, καθώς δεν βρέθηκαν τα στοιχεία της εκλογικής χρηματοδότησης για όλες τις χρονιές, παρά μόνο για το 1999, το 2004 και το 2009 (όπως φαίνεται στον Πίνακα 10).

Στο Γράφημα 1 αναπαρίσταται η μεταβολή της κρατικής χρηματοδότησης σε εκατομμύρια ευρώ. Από την πολυωνυμική προσέγγιση β' βαθμού αναδεικνύεται ότι όχι μόνο αυξάνονται τα ποσά που λαμβάνει το ΚΚΕ, αλλά ότι ο ρυθμός αύξησης μεγαλώνει στο πέρασμα του χρόνου.

Γράφημα 1. Κρατική Χρηματοδότηση ΚΚΕ (σε εκατομ. ευρώ)

Όπως φαίνεται άλλωστε στον ακόλουθο Πίνακα 11, περισσότερο από το 60% των οικονομικών αναγκών του ΚΚΕ καλύπτεται από την κρατική χρηματοδότηση και μόνο το 4%, κατά μέσο όρο, αποτελούν οι εισφορές των φίλων στο σύνολο των εσόδων του κόμματος. Η οικονομική αυτή 'αυτοδυναμία' του επιτρέπει να μην ενδιαφέρεται ιδιαίτερα να διευρύνει την επιρροή του σε άλλα δημόσια αξιώματα (όπως τοπική αυτοδιοίκηση), εφόσον και μόνο η συμμετοχή του στο κοινοβούλιο του εξασφαλίζει σημαντικούς πόρους.

Πίνακας 11. Ποσοστά συμμετοχής της κρατικής χρηματοδότησης και της κομματικής βάσης στα συνολικά εισπραχθέντα έσοδα του ΚΚΕ, 1997-2007

Έτος	Ποσοστό συμμετοχής της κρατικής χρηματοδότησης στα συνολικά εισπραχθέντα έσοδα	Ποσοστό συμμετοχής της κομματικής βάσης στα συνολικά εισπραχθέντα έσοδα
1997	48,3	
1998	50	
1999	53,1	3,7
2000	58,6	4,1
2001	52,2	2
2002	50,9	2,9
2003	53,3	4,8
2004	63,4	6,3
2005	55,8	4,2
2006	56,5	5,9
2007	62,9	2,6
Μέσο ποσοστό περιόδου	55	4,1

Πηγή: Επεξεργασία δημοσιευμένων ισολογισμών εσόδων-δαπανών των πολιτικών κομμάτων από Χριστόφορο Βερναρδάκη, *Το Βήμα*, 20.12.09.

5. Συμπεράσματα

Η μελέτη επιχειρήσε να φωτίσει τον τρόπο διαμόρφωσης της στρατηγικής συμμαχιών του ΚΚΕ στη Μεταπολίτευση, λαμβάνοντας υπόψη τους μεταβαλλόμενους στόχους που ένα κόμμα μπορεί να θέτει. Σε πρώτο επίπεδο, αναδείξαμε τα όρια των προηγούμενων ερμηνειών που στηρίζονταν στη μακροκοινωνιολογική θεωρία, στην κοινωνιολογία της ψήφου και στη λογική των συμμαχιών που θα έπρεπε να προκύψουν ακολουθώντας τις διαιρετικές τομές που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Αναδείξαμε επίσης την περιορισμένη ερμηνευτική ισχύ προσεγγίσεων που στηρίχθηκαν σε επιχειρήματα ηθικής (ιδεολογική καθαρότητα του ΚΚΕ) ή ψυχολογικής και ιστορικής φύσης (το ΚΚΕ ως ιστορικός δικαιούχος της Αριστεράς, η προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου).

Λαμβάνοντας υπόψη βασικές θεωρίες για τους στόχους των πολιτικών κομμάτων οι οποίες διατυπώνονται με επιρροές από το υπόδειγμα της ορθολογικής επιλογής, το βάρος του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος ενός κόμματος

και των κανόνων που τα διέπουν (θεσμικοί περιορισμοί), αλλά και τον ρόλο των συγκυριακών παραγόντων, επιχειρήσαμε να δώσουμε μια συνολική, συνθετική ερμηνεία για τη στρατηγική συμμαχιών του ΚΚΕ από το 1974 μέχρι το 2009. 'Συγκολλητική ουσία' για την κατανόηση των πολλαπλών, μεταβαλλόμενων στόχων που μπορεί να θέτει ένα κόμμα από εκλογή σε εκλογή, αλλά και της διαμόρφωσης του σημείου ισορροπίας στη στρατηγική συμμαχιών του, αποτελεί η θεώρησή του ως παίκτη που συμμετέχει σε ένα δίκτυο παιγνίων σε πολλαπλές κόνιστρες (εσωκομματική, νομοθετική, κοινωνική).

Έτσι, το ΚΚΕ, στην υπό μελέτη περίοδο, από κόμμα θειστήρας και προώθησης δημόσιων πολιτικών μετατράπηκε σε κόμμα ψηφοθήρας. Η μεταβολή αυτή εμφανίστηκε το 1991 και είναι αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων, ενδογενών και εξωγενών ως προς το κόμμα· είχε δε ως συνέπεια τη ριζική στροφή στη στρατηγική των συμμαχιών του.

Με βάση τα παραπάνω, το ΚΚΕ, στη μετά το 1991 περίοδο, φαίνεται πως αρκείται στην αναζήτηση ενός εκλογικού ποσοστού το οποίο του επιτρέπει να είναι αυτόκλητος ως πολιτική δύναμη. Η 'αντισυστημική' αυτή συμπεριφορά όμως δεν είναι απόρροια μιας ιδεολογικής στρατηγικής, αλλά αποτέλεσμα ενός συνόλου παραγόντων που επηρεάζουν τις αποφάσεις της ηγετικής ελίτ του κόμματος. Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να διακριθούν σε ενδογενείς και εξωγενείς, αφενός, σε θεσμικούς και συγκυριακούς, αφετέρου.

Πίνακας 12.

Οι παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των στόχων του ΚΚΕ στη Μεταπολίτευση

Παράγοντες	Ενδογενείς	Εξωγενείς
Θεσμικοί		εκλογικός νόμος κρατική χρηματοδότηση
Συγκυριακοί	εσωκομματική κρίση	διεθνής συγκυρία εκλογικά αποτελέσματα κομματικός ανταγωνισμός

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στη σχέση ανάμεσα στην αντισυστημική συμπεριφορά του κόμματος και την κρατική χρηματοδότηση. Όπως φάνηκε προηγουμένως, η ιδιαίτερα μεγάλη κρατική χρηματοδότηση μετατρέπει το ΚΚΕ σε ψηφοθηρικό κόμμα, στο μέτρο που οι αναγκαίοι για αυτό οικονομικοί πόροι περνούν μέσα από τη συμμετοχή του στο κοινοβούλιο. Έτσι, εγκαταλείπει εύκολα φιλοδοξίες κατάκτησης δημόσιων αξιωμάτων άλλων εκτός από τις έδρες του κοινοβουλίου, αλλά και φιλοδοξίες επιρροής στην άσκηση δημόσιας πολιτικής, κα-

θώς αποκλειστικό μέλημά του γίνεται η κατάκτηση ψήφων στις εκλογές. Υπ' αυτή την έννοια, εμφανίζεται ένα ιδιαίτερα παράδοξο γεγονός. Όσο περισσότερο το ΚΚΕ εξαρτάται από τους κρατικούς πόρους, τόσο περισσότερο αντισοσιαμικό παρουσιάζεται. Αναμφίβολα, πρόκειται για ένα ιδιαίτερα παράδοξο συμπέρασμα, που επιτρέπει πολλές σκέψεις για το ηθικό ανάστημα του σημερινού κομματικού συστήματος εν γένει. Εδώ, όμως, ίσως να μπαίνουμε σε ξένα χωράφια.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί εξέλιξη προηγούμενης μελέτης που παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στην ημερίδα *Διαιρετικές Τομές, Κομματικά Συστήματα και Ευθυγραμμισμένοι Ψηφοφόροι*, που διοργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας το 2009, με τίτλο 'Έλληνες κομμουνιστές-έλληνες σοσιαλιστές: όψεις μιας ανταγωνιστικής σχέσης'. Ευχαριστούμε τους Κ. Γεμενή και Γ. Τσίρμπα για τις παρατηρήσεις τους και την Αν. Βασιλοπούλου για τη βοήθειά της στην εξεύρεση στοιχείων για την κρατική χρηματοδότηση των κομμάτων.

2. Ο όρος ανήκει στον Φ. Ηλιού, που τον χρησιμοποίησε προκειμένου να δείξει τις εντυπώσεις που αφήνει στον παρατηρητή η πολιτική του ΚΚΕ την περίοδο 1943-1949.

3. Με βάση τη θέση του Simon (1982), τρεις αναπόφευκτοι περιορισμοί περιορίζουν την ορθολογικότητα των υποκειμένων κατά τη λήψη απόφασης: (1) τα υποκείμενα διαθέτουν περιορισμένες, συχνά αναξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με πιθανές εναλλακτικές λύσεις και τις συνέπειές τους; (2) το ανθρώπινο μυαλό έχει περιορισμένη δυνατότητα να αξιολογήσει και να επεξεργαστεί τις πληροφορίες που είναι διαθέσιμες; και (3) μόνο ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα είναι διαθέσιμο για να παρθεί μια απόφαση.

4. Ο τύπος αυτός στοχεύει περισσότερο να αποδώσει σχηματικά την αλληλεξάρτηση μεταξύ της συμπεριφοράς του κόμματος και της έντασης των διαφόρων στόχων που θέτει κάθε φορά, παρά να προτείνει μια συνάρτηση την οποία θα ορίσει αριθμητικά στο δεύτερο μέρος.

5. Πιο συγκεκριμένα: Φλωράκης 1981, ΚΚΕ 1982, 1987, 1990α, 1990β, 1991, 1996, 2001, 2005.

6. Το γεγονός ότι οι βουλευτές του ΚΚΕ δίνουν την οικονομική τους αποζημίωση στο κόμμα και εισπράττουν μισθό από αυτό, είναι ένα μικρό μόνο παράδειγμα της αξιοποίησης των πόρων των δημοσίων αξιωμάτων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Appleton, A. & Ward S. D. (1993). 'Party Transformation in France and the United States: The Hierarchical Effects Change in Comparative Perspective', *Comparative Politics*, 26(1): 69-93.
- Αφινιάν, Β.Γ. et al. (1999). *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Βούλγαρης, Γ. (1990). 'Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός 1985-1989', στο Χρ. Λοριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper and Row.
- Harmel, R. & K. Janda (1982). *Parties and their Environments: Limits to Reform?*, New York: Longman.
- Kalyvas, S. & N. Marantzidis (2002). 'Greek Communism 1968-2001', *East European Politics and Societies*, 16(3): 665-690.
- Lipset, S. & S. Rokkan (1967). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York: The Free Press.
- March, J.G. & H.A. Simon (1958). *Organizations*, New York: John Wiley & Sons.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). 'Η διαιρετική τομή Δεξιός-Αντιδεξιός στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"', στο Ν. Δεμερτζής, (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Müller, C.W. & K. Strøm (επιμ.) (1999). *Policy, Office or Votes? How political parties in Western Europe make hard decisions*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Νικολακόπουλος, Η. (1984). 'Τα εκλογικά αποτελέσματα και η επιρροή της Κομμουνιστικής Αριστεράς', στο Ν.Π. Διαμαντούρος, Π.Μ. Κιτρομηλίδης & Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα: Εστία.
- Νικολακόπουλος, Η. (1990). 'Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων', στο Χρ. Λοριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης.
- Panbianco, A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rori, L. (2002). *Analyse de l'anti-américanisme grec. Le cas du PASOK de 1974 à 2002*, Mémoire de DEA, La bibliothèque de Sciences Po, Paris.
- Simon, A.H. (1982). *Models of Bounded Rationality*, τόμ. 1 και 2, MIT Press.
- Strøm, K. (1990). 'A Behavioral Theory of Competitive Political Parties', *American Journal of Political Science*, 34(2): 565-598.
- Τσεμπελής, Γ. (2004). *Εμφωλευμένα Παιγνία. Η ορθολογική επιλογή στη συγκριτική πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Wolinetz S. B. (2002). 'Beyond the Catch-All Party: Approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies', στο R. Gunther, J.R. Montero & J.J. Linz (επιμ.), *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Oxford: Oxford University Press.

Κομματικά κείμενα

Φλωράκης, Χ. (1981). *Ομιλίες και συνεντεύξεις για την εκλογική μάχη*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (1982). *11^ο Συνέδριο. Ντοκουμέντα*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (1987). *12^ο Συνέδριο. Ντοκουμέντα*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (1990^α). *Από το 12^ο στο 13^ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Ντοκουμέντα*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (1990β). *Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής για το 13^ο Συνέδριο*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (1991). *14^ο Συνέδριο. Ντοκουμέντα*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (1996). *15^ο Συνέδριο. Ντοκουμέντα*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (2001). *16^ο Συνέδριο. Ντοκουμέντα*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (2005). *Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ στο 17ο Συνέδριο*, Αθήνα: έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (2007). *Το γενικό Πρόγραμμα Πάλις*, Αθήνα.